

Kusz Veronika

DOHNÁNYI ÉS A MAGYAR ZENEKAMARA*

I.

Az 1945 tavaszán kezdődő politikai számonkérések során Dohnányi Ernő tevékenységét és személyét számos váddal illették. A hivatalos eljárás kronológiailag legkésőbbi dokumentuma, egy 1947 őszére datált – és a teljesítésig el nem jutott – elfogatóparancs kifejezetten egy okból, nevezetesen a rádió zeneigazgatójaként végzett munkája miatt gyanúsítja,¹ de a korábbi tanúvallomási jegyzőkönyvekben, valamint igazolóbizottsági és népbügyészégi jelentésekben több más mozzanat is felbukkan.² A Zeneművészeti Főiskola igazolóbizottsága által október 17-én kiadott határozat³ szerint például főigazgatói állásától a 3.300/1945. M. E. sz. rendelet 3.§-a alapján fosztották meg, vagyis azért, mert „személyére fennálló egyénileg jelentkező kényszerhelyzet fennállása nélkül az ország területéről Németországba [sic, valójában: Ausztriába] távozott”.⁴ Az indokolás további része szintén

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2019-), az Új Nemzeti Kiválóság Program „Bolyai+” (2020/21) és az NKFIH (123819) támogatásával készült. Előadás formájában elhangzott a Magyar Zene-tudományi és Zenekritikai Társaság „Zene és politika” című konferenciáján, 2019. október 11-én. A szerző az MTA BTK Zenetudományi Intézet kutatója.

- 1 Az indokolás pontosan így szól: „a rádió útján huzamosabb időn keresztül olyan állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtett ki, amely alkalmas volt arra, hogy a fasiszta és demokráciaellenes irányzat elterjesztése és megerősítése végett vagy a faji és felekezeti gyűlölet felkeltése illetőleg ébrentartása céljára a közvéleményt jelentős mértékben befolyásolja és az országra káros irányba terelje”. Ez a szöveg a törvény szövegét ismétli, ld.: „Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 1.440. M. E. számú rendelete a népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában”. In: *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945. Hetvenkilencedik évfolyam I-VI. füzet*. Budapest: Magyar Belügyminisztérium–Szikra Nyomda, 1946 (a továbbiakban: *Rendeletek tára 1945*), 121–125., ide: 123.
- 2 A hivatalos vádak összefoglalását ld. „A Dohnányi-ügy első hulláma (1945–1946)” című tanulmányomban, amelyet a Laskai Anna és Ozsvárt Viktória szerkesztésében megjelenő *Dohnányi-tanulmányok 2021* című kötetben publikálom 2021 késő tavaszán. A teljes anyagot összefüggően monográfiában tervezem megjelentetni.
- 3 „14/1945. szám. A Zeneművészeti Főiskola igazoló bizottságától. Tárgy: [Dohnányi állásától való megfosztása]”, közli: Gábor Ágnes–Szirányi Gábor: „Dohnányi Ernő iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában, III. rész: 1941. július–1949. július”. In: Sz. Farkas Márta és Gombos László (szerk.): *Dohnányi Évkönyv 2005*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2006 (a továbbiakban: *Zeneművészeti Főiskola/Dohnányi igazolása*), 420–421.
- 4 Uott, 420. Vö. a törvény szövegével: „Azt a közalkalmazottat, aki az 1944. évi október hó 15. napja után önként vagy bár utasításra, de személyére nézve egyénileg jelentkező kényszerhelyzet fennállása nélkül az ország területéről Németország vagy a németek által megszállott valamely más ország terü-

a törvény szövegének megfelelően ismétli, hogy Dohnányi „a fasiszta pártokat támogatta, azok célkitűzéseit helyeselte, a tengelyhatalmak érdekében és a szövetséges hatalmak ellen propagandát fejtett ki”.⁵ Kiinduló megállapítását pedig, miszerint „igazoló eljárás alá vont közismert németbarát és fasiszta érzelmű személy volt, aki jobboldali zenei körökkel tartott fenn érintkezést”,⁶ olyan példákkal illusztrálja, mint hogy „az 1938. évben vezényelte a [...] Turul Bajtársi Szövetség zenekarát és a nyilas Stefániai Imre közreműködése mellett a rádió zenekart”,⁷ valamint hogy „egyik rendezője volt Sámly Zoltánnal és Hubay Kálmánnal együtt a budai várpalotában tartott Szálasi-féle kultúrdélutánnak [...], a zenei életből meghívottak jegyzékét Dohnányi Ernő állította össze”.⁸

Ez utóbbi vád bizonyíthatóan nélkülözött minden igazságalapot – a népügyészségi, tehát a következő szintű eljáráshoz kapcsolódó tanúvallomásokba és határozatokba nem is került bele. A sajtóhoz azonban ez és más – hol teljesen elrugaszkodott rágalmak, hol viszont elgondolkodtató adalékok – is utat találtak, kezdve attól, hogy Dohnányi állásait „hanyagul töltötte be” és „nem tudta felmérni Bartók és Kodály jelentőségét”,⁹ olyan, súlyosabb állításokon át, hogy „minden hatalmát bevetette, hogy riválisainak érvényesülését megakadályozza”,¹⁰ egészen a két világháború közt végzett magyar zeneéleti tevékenységének teljes elmarasztalásáig, tudniillik hogy „minden igyekezete oda irányult, hogy a magyar zenei élet ne oda fejlődjék, ahová fejlődnie kellett volna: a magyar demokratikus erők kifejezésévé.”¹¹ Mind a hivatalos eljárás dokumentumaiban, mind a sajtóban jelentős szerepet kap állítólagos antiszemitizmusa: bőségesen olvashatunk az „állati-bután zsidógyű-

letére távozott [...] meg kell fosztani állásától.” Ld. „Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 3.300. M. E. számú rendelete a szolgálati helyükről eltávozott közalkalmazottak igazolásáról”. In: *Rendeletek tára 1945*, 170-171. Igaz, a zeneakadémiai irat még azt is hozzáteszi az indokolásban, hogy Dohnányi egész magatartása miatt „nem alkalmas arra, hogy a demokratikus népi Magyarországon közszolgálatot teljesítsen – miért is a bizottság őt állásától megfosztotta”.

5 *Zeneművészeti Főiskola/Dohnányi igazolása*, 420. Vö. a törvény szövegével: „A magyar nép érdekeit sértő cselekedetnek kell tekinteni különösen, ha a közalkalmazott nyilas vagy más fasiszta jellegű párt (mozgalom) tagja volt, ilyen pártot (mozgalmat) támogatott vagy azok célkitűzését, működését helyeselte; ha a háborúba való belépés, a háborúban való további részvétel vagy a tengelyhatalmak érdekében vagy pedig a szövetséges hatalmak érdekei ellen propagandát fejtett ki [...]”. „Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 1.080. M. E. számú rendelete a közalkalmazottak igazolásáról”. In: *Rendeletek tára 1945*, 104-107., ide: 104.

6 *Zeneművészeti Főiskola/Dohnányi igazolása*, 421.

7 Uott

8 Uott, 422.

9 Járdányi Pál: „Dohnányi Ernőről (Szabad Szó, 1946. január 20.)”. In: Berlász Melinda (szerk.): *Járdányi Pál összegyűjtött írásai*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2000, 347-349.

10 Az eredetiben: „Dohnányi [...] did everything in his power to prevent his rivals from asserting themselves”. [szerző nélk.]: „Hungarian Revival. Country's Music Struggled To Feet Despite Woes”, *The New York Times* 1947. március 9. Dohnányi saját dokumentumgyűjtéséből: BTK Zenetudományi Intézet, 20-21. Századi Magyar Zenei Archivum Dohnányi-gyűjteménye (a továbbiakban: *ZTI Dohnányi*), „Political Documents” mappa, MZA-DE-Ta-Script 5.025/12.

11 Lesznai Lajos: „Dohnányi Ernő igazi képe budapesti megvilágításban”, *Az Ember* 1948. november 2. Dohnányi saját dokumentumgyűjtéséből, *ZTI Dohnányi*, „Political Documents” mappa, MZA-DE-Ta-Script 5.025/73

lölő”,¹² „fasiszta és háborús uszító”¹³ Dohnányiról, akinek „vizsgálai irgalmatlanul elbuktatták a legnagyobb tehetségű jelölteket is, ha azok zsidó szülők gyermekei voltak”,¹⁴ és aki a rádióban csak „fasiszta szempontból megfelelő” zeneszerzők műveit engedte műsorra tűzni”.¹⁵

Dohnányi politikai ügyének szisztematikus feltárására vállalkozva mindezen nyilvánosan vagy nem nyilvánosan megjelent, írott vagy csupán az *oral history* által megőrzött vádak, bírálatok, rágalmak és szóbeszédok összegyűjtését, összevetését és igazságtartalmuk megítélését tervezem, mely utóbbihoz alapos vizsgálat alá veszem Dohnányi két világháború közti tevékenységét is. A fenti rövid ízelítőből is kiderül talán, hogy a forrásfeltárás során nagy mennyiségű adatot gyűjtöttem össze a zeneszerző megvádolásával kapcsolatban, mely motívumokat többféleképp lehet kategorizálni: tematikusan, forrástípusonként vagy megalapozottságuk szempontjából. Lényeges maga a forrás (akár az adott sajtótermék, akár a tanúvallomást tévő személy) hitelessége, azonkívül sokatmondó lehet, hogy egy adott vád hány-szor és milyen variációkban bukkan fel. Előfordulnak ugyanis olyan mozzanatok, melyekre – legalábbis a kutatás jelen állása szerint – csupán egyetlen példát találtam a forrásanyagban, de az ilyen eset ritka, és általában valamiféle extrém elemről van szó, mint például hogy Dohnányi SS-katonák társaságában fogdosott össze szökésben lévő zsidó muzsikuskokat a győri kórházban.¹⁶ Más, gyakrabban és több variációban megjelenő vádak valószínűleg több vizsgálódást igényelnek.

A felmerülő vádak körét izgalmasan bővítik a Dohnányi védelmében keletkezett dokumentumok, ugyanis némely esetben ezekből szerzünk tudomást egy-egy – esetleg írásban meg nem jelenő – vádról. Ezek köre persze meglehetősen szűkös: lényegében arról a néhány iratról és levélről van szó, amelyet Kilényi Edward készített Dohnányi ausztriai meghallgatása idején, illetve Schulhof Andor (Andrew Schulhof), a zeneszerző amerikai impresszáriója kért be néhány, elsősorban külföldön működő zenészkollégától, amikor az 1940-es évek végén az Egyesült Államokban is lábra kaptak a hírek. Ennek köszönhetően nyilvánult meg Dohnányi mellett például Schwalb Miklós,¹⁷ Serly Tibor,¹⁸ Sugár Jenő,¹⁹ Waldbauer Imre²⁰

12 Kéri Pál: „A 15 esztendő László Ervin: 'Horowitz utóda'”, *Az Ember* 1947. április 17. ZTI Dohnányi, „Political Documents” mappa, MZA-DE-Ta-Script 5.025/71.

13 [szerző nélkül]: „Miért nem háborús bűnös a külügyminisztériumban Dohnányi Ernő, aki a belügyminisztérium listáján szerepel [?]”, *Szabadság* 3/53. (1947. március 5.), 3.

14 [szerző nélkül. (Göndör Ferenc?)]: „New Yorkba várjuk Dohnányit”, *Az Ember* 1948. november 20.; ZTI Dohnányi, „Political Documents” mappa, MZA-DE-Ta-Script 5.025/77.

15 [szerző nélkül.]: „Kiadják Magyarországnak a háborús bűnösöket”, *Világ* 680. szám (1947. szeptember 6.), 2.

16 Berndorfer–Sugár: „Dohnányi kalandos 'turnéja' Budapesttől – a linzi börtönig”. A vélhetően Berndorfer Aurél és Sugár Viktor által írt cikk az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának Dohnányi-hagyatékában maradt fenn, rajta „Kís Ujság. 1945. október 17.” megjelöléssel, amely azonban valószínűleg téves.

17 Schwalb Miklós nyilatkozata, 1949. február 12. ZTI Dohnányi, „Political Documents” mappa, MZA-DE-Ta-Script 5.025/90:1–2.

18 Serly Tibor nyilatkozata, 1949. február 10. Uott, MZA-DE-Ta-Script 5.025/83.

19 Sugár Jenő levele Schulhofnak, 1949. április 29. Uott, MZA-DE-Ta-Script 5.025/93.

20 Waldbauer Imre nyilatkozata, 1949. február 14. Uott, MZA-DE-Ta-Script 5.025/85:1–4.

és Weiner Leó.²¹ Mindössze két olyan dokumentum van, melyben Dohnányi maga reagált a támadásokra: az egyik az amerikai közjegyző előtt tett nyilatkozata 1948-ból,²² a másik egy nemrégiben felfedezett, ceruzával írt vázlat, mely ismeretlen célközönség számára angol nyelven foglalta össze emigrációja körülményeit.²³

II.

A látszólag távolról induló bevezető nem, illetve nem elsősorban a kontextus megismertetése céljából született, hanem azért, hogy pontosan érzékeljük a jelentőségét annak, hogy a rendelkezésre álló roppant gazdag és színes forrásanyagban mennyire feltűnik egy momentum *hiánya*. Nevezetesen, hogy az eddig előkerült dokumentumokban sem pró, sem kontra nem lehet olvasni a magyar kormány által valószínűleg tervezett, de végül meg nem valósult zenei kamaráról (másképp: zenekamara vagy zeneművészeti kamara), melynek célja az 1. zsidótörvény sajtó- és színházi kamaráihoz hasonlóan a zsidó muzsikások diszkriminálása lett volna – s mely pedig a maga idején, azaz 1938–1939 körül köztudottan kapcsolódott Dohnányi Ernő nevéhez. Az eddig feltárt több száz, 1945 és 1949 között született, Magyarországról és külföldi lapokból származó újságcikk mégsem emlegeti fel. Ám nemcsak a „vádlok” ignorálják: megfeledkezni látszanak róla mindazok, akik „védik” Dohnányit, és magyarázni igyekeznek a vele szemben felhozott vádak. Így nem ejt szót a zenekamaráról sem a szerző harmadik felesége, Zachár Ilona által részben éppen férje tisztázása érdekében összeállított *Búcsú és üzenet*,²⁴ sem az általa szerzőként jegyzett életrajz, a 2002-ben James A. Grymes közreadásában megjelent *Ernst von Dohnányi. A Song of Life*,²⁵ sem az említett kollegiális állásfoglalások és – még fontosabb – Dohnányi saját nyilatkozatai sem.

Az egyetlen kivételt Weiner Leó Sugár Jenőhöz írt, 1948. augusztus 12-re datált levele jelenti,²⁶ amely valószínűleg a címzett révén jutott el Dohnányihoz, majd került a Dohnányi-hagyatékba, s amelyben a feladó – egy Sugárral való korábbi beszélgetésre hivatkozva, azt bővítve – Dohnányi antiszemitizmusa ellen érvel. Pontokba szedve ismerteti Dohnányinak a zsidó kollégáihoz, tanítványaihoz fűződő viszonyát. Ezek közt a negyedik helyen mintegy közismert tényre hivatkozva szögezi le: Dohnányi „elszabotálta” a zenei kamara létrehozását, így neki köszönhető,

21 Weiner Leó levele Leon Goldsteinnek, 1949. március 18. Uott, MZA-DE-Ta-Script 5.025/100:1–4.

22 Ld. „Közjegyző előtt tett nyilatkozat”, 1948. november 26. In: Kusz Veronika (közr.): *Dohnányi Ernő: válogatott írások és nyilatkozatok*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2020, 266–267.

23 Dohnányi ceruzával írt feljegyzése cím nélkül, 1947 k. Florida State University (Tallahassee), Warren D. Allen Music Library, Kilényi-Dohnányi Collection: „Political Documents”, 56.

24 A könyvecske eredetileg Dohnányi Ernő neve alatt jelent meg (*Búcsú és üzenet*, München: Nemzetőr, 1960), de a szöveget valószínűsíthetően Zachár Ilona állította össze. Ld. Kusz: *Dohnányi Ernő: válogatott írások és nyilatkozatok*, 478–523.

25 Ilona von Dohnányi: *Ernst von Dohnányi. A Song of Life*, ed. James A. Grymes. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2002.

26 Weiner Leó levele Sugár Jenőnek, 1948. augusztus 12. ZTI *Dohnányi*, „Political Documents” mappa, MZA-DE-Ta-Script. 5.025/31.

hogy a zsidó muzsikások valamivel tovább maradhattak helyükön, mint a társzszakmák képviselői. Márpedig ha ez így volt (és főleg: köztudottan így volt), az mindenképpen jelentős eleme lehetett volna a védelemnek – akár azoknál az igazoló bizottsági és népügyészégi tanúknál, akik láthatóan védeni igyekeztek Dohnányit (mint például Zathureczky Ede), akár Schulhof vagy Kilényi megnyilvánulásaiban, és főleg Dohnányi saját nyilatkozataiban. Ha ugyanakkor nem volt közismert a Dohnányi-féle „szabotázs”, és csupán a sajtóbeli megjelenésekre támaszkodunk (lásd alább), akkor vádlói hivatkozhattak volna rá, mint az antiszemita kormányvaló együttműködés nyilvánvaló bizonyítékára.

Bárhogy is: Dohnányi amerikai hagyatékának egyik megrendítő dokumentuma az a néhány sor, melyben Dohnányi arra kéri Budapesten maradt hűgát: „Ha tud[,] izenjen W. Leónak, hogy nagyon meghatott az ő egyenes és szép magaviselete, amiért szeretném neki hálámat írásban kifejezni, de nem tudom vajjon kelleme-e neki tőlem levelet kapni”.²⁷ Weiner sorait nemcsak zenetörténeti jelentősége, de emberi vonatkozása miatt is érdemes teljes terjedelmében közölni [a mai helyesírás szerint]:

Kedves Barátom!

visszatérve múltkori beszélgetésünkre, amikor Dohnányiról volt szó, nevezetesen Dohnányi személyét ért támadásokról, a következőket gondolom:

Szerintem igazságtalanul éri Dohnányit az antiszemitizmus vádja, mert

1) tanítványainak túlnyomó többsége zsidó volt; csak azokat említem, akiknek neve most hirtelen eszembe jut: Fischer Annie, Faragó György, Hernádi Lajos, Petri Endre, Földes Andor, Schwalb Miklós, Ferenczi [Ferenczy] György, stb.;

2) annak idején a zsidó származású Fischer Annie érdekében erősen exponálta magát a Liszt-versennyel kapcsolatban;²⁸

3) ugyancsak erősen exponálta magát a zsidó származású néhai Faragó György tanári ki-nevezéséért;²⁹

4) Dohnányin múltott, hogy az annak idején annyira szorgalmazott „zenei kamara”, melynek célja lett volna a zsidók kizárása a zenei életből (per analogiam Kiss Ferenc és szí-nész kamara) *nem jött létre*, mert Dohnányi elszabotálta;

5) saját személyem vonatkozásában, mindig minden művemet készséggel mutatta be; így mindkét hegedű-zongora szonátámat (a D-dúr szonátámat azóta sem hallottam oly töké-letes előadásban!), és a filharmóniában számos zenekari művemet.³⁰

27 Dohnányi Ernő levele Dohnányi Máriához, 1949. július 16. In: Kelemen Éva (közr.): *Dohnányi Ernő családi levelei*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó–MTA Zenetudományi Intézet, 2010, 234.

28 A Fischer Annie elleni támadásokról részletesebben ld. Molnár Szabolcs: „Fischer Annie győzelme az 1933-as Liszt-versenyen (a korabeli sajtó tükrében)”. In: Gombos László–Sz. Farkas Márta (szerk.): *Dohnányi Évkönyv 2006/2007*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2007, 23–36.

29 Dohnányit bírálták is azért, hogy a nagyon fiatal Faragót, egyik kedvenc tanítványát diplomázása után azonnal szerződtette a Főiskolára. Weiner nem ír róla, de Dohnányi védelmében rendszeresen megemlégtették, hogy elsősorban azért mondott le 1941-ben a Zeneművészeti Főiskola vezetéséről, mert Faragót el kellett bocsátania.

30 fizs-moll hegedű-zongora szonáta (Op. 11): 1917. március 18., Budapest (Vecsey Ferencsel); D-dúr hegedű-zongora szonáta (Op. 9): 1920. december 1., Budapest (Telmányi Emillel). A Filharmóniai

Mindezeket meggondolva, hogyan lehet Dohnányit antiszemitizmussal vádolni? Nem tudom, kinek telik ebben öröme és miért teszi? Éppen az egyik legnagyobb élő muzsikusként ellen? Mélyen fájlalom ezt, mert éppen Dohnányi volt az, aki zenei fejlődésére a legnagyobb mértékben kihatott. [...] Bizony rosszul esik, hogy most, amikor az újjáépítés munkája oly szépen halad, éppen Dohnányi ragyogó művészetét nélkülözzük.

Szeretettel és igaz barátsággal üdvözlő

Weiner Leó

Az adott forráscsoportban unikumnak és a kortársak számára szinte ismeretlennek számító levél az utókor előtt nagyon is ismert lett – s ez mindenekelőtt Vázsonyi Bálintnak köszönhető. Vázsonyi, aki 1971-es monográfiájában leplezetlenül vállalta szándékát Dohnányi politikai-emberi, sőt zenei rehabilitációjára, közismerten igen olvasmányos és szuggesztív stílusban tárta olvasói elé mondanóját. Könyvében a világháborúval és az azt követő évekkel kapcsolatos fejezetekben válik a tárgyalásmód a legdrámaibbá és legharcosabbá. Jellemző, hogy a kilenc rész közül egyetlen indít mottóval: „A süllyedő hajó” című fejezet élén olvashatjuk a szóban forgó Weiner-levél zenekamarára vonatkozó pontját mintegy tömör és beszédes összegzésként a Dohnányit érintő – Vázsonyi interpretációjában teljességgel alaptalan – politikai rágalmaknak. A mottót követően azt olvassuk, hogy amikor 1938 nyarán a szélsőjobb Turul Szépműves Bajtársi Egyesület (Turul Szövetség) sürgette a zenekamara szükségességét, Dohnányi „lázasan munkába”³¹ kezdett, hogy megelőzze őket, s 1938. október 13-án be is nyújtotta saját szövegét. Ez Vázsonyi szerint két fő ponton tért el a Turul-féle tervezettől, illetve a kormányzat nyilvánvaló céljaitól: egyrészt magához vonta volna a sajtóban és a színházakban dolgozó zenészeket, kritikusokat (tehát azokat, akikre a nemrégiben megjelent első zsidótörvény vonatkozott), másrészt a kamarai tagok származási összetételét illetően igyekezett a diszkrimináció kérdését elkerülni. Mint Vázsonyi összegezte:

Ha Dohnányi ajánlkozása után mégis Karácsonyi Istvánt – a kidobott operai karnagyot – bízzák meg a kamara felállításával [ti. a Turul Szövetség részéről], úgy bizonyos, hogy kenyértörésre kerül a sor. 1938-ban a kormány még nem ezt az utat választotta. A kamarát Dohnányi tervei alapján létrehozni ugyanakkor teljesen értelmetlennek tűnt, hisz egyetlen rendeltetésének – az árjásításnak – nem felelt volna meg.³²

Vázsonyi szokásához híven nem adatol, de még csak nem is utal arra, hogy információi honnan származnak, hogy esetleg egyeztetett-e Dohnányival erről a kérdésről azoknak a hosszú, átbeszélgatett floridai estéknek a során, melyeket könyve előszavában említ.³³ Breuer János egy 1998-as írásában több olyan sajtódokumentum-

Társaság által Dohnányi vezénylete alatt játszott Weiner-művek: *Katonásdi*, Op. 16 (1931. október 25., 26.), *Magyar szvit*, Op. 18 (1933. augusztus 30.), *Magyar szerenád*, Op. 3 (1936. június 17.) 2. divertimento, Op. 24 (1940. január 12., 13., 14.). Ld. Bónis Ferenc: *A Budapesti Filharmóniai Társaság százötven esztendeje, 1853–2003*. Budapest: Balassi, 2005. CD-melléklet.

31 Vázsonyi Bálint: *Dohnányi Ernő*. Budapest: Nap Kiadó, ²2001, 247.

32 Uott, 249.

33 Uott, 7.

ra hivatkozik, amelyet Vázsonyi is használhatott, s hasonló utat is jár be hozzá.³⁴ Konklúziója (s egyben kiindulópontja) lényegében ugyanaz, tudniillik hogy Dohnányi „szabályosan megfúrta” a tervet:

Vízen járni Dohnányi Ernő sem tudott persze, csodát nem tehetett, a zenepolitikát sem kormányozhatta a politikáival ellentétes irányba. De annak következtében, hogy Zenei Kamara nem létesült, nyílt bizonyos szűk tér a korlátozások kijátszására.³⁵

Sem Breuer, sem Vázsonyi nem kételkedik abban, hogy a beavatkozás tudatos volt. S bár meggyőzőnek tűnő érvelésük elaltathatja az olvasó kételyeit (nem véletlen, hogy Dohnányi állítólagos zenekamarai szabotázsja egyike pályája legismertebb politikai mozzanatainak), írásaik nyomán bőven maradtak megválaszolandó kérdések: mindenekelőtt az, hogy a politikai kérdésekben egyébként nem túl körültekintő Dohnányi valóban körömfont szabotázsakciónak szánta-e a benyújtott tervet; valóban arra számított-e, illetve számíthatott-e arra, hogy válaszul sem azt, sem a Turul-féle tervezetet nem veszik majd figyelembe; vagy ha tudatosan állt el a politikai nyomásnak, utóbb miért nem említette soha védekezésékképp.

III.

A fenti kérdések megválaszolásához új források bevonására volt szükség. Dohnányi politikai ügyének általános vizsgálatához alapvető kiindulópontot jelent az a „Political Documents” feliratú mappa (ún. „scrapbook”), mely csak 2014-ben bukkant fel a szerző amerikai hagyatékából, s került ugyanebben az évben a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába, ezen belül a Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívumának Dohnányi-gyűjteményébe. A mappában a legkülönbözőbb típusú források: levelek, újságcikkek, nyilatkozatok szerepelnek, sok esetben Dohnányi kézírásos megjegyzéseivel ellátva. A politikai vádak témaköréhez általában, s ezen belül a zenekamara kérdéséhez is számos fontos adalékkal járul hozzá továbbá az amerikai levéltárpusz, amely részben a Florida State University Kilényi–Dohnányi gyűjteményében, részben a Zenetudományi Intézetben található. Magának a zenekamara-tervnek a szöveges forrásait az Országos Széchényi Könyvtár, a BTK Zenetudományi Intézet Zenetudományi Szakkönyvtára és a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem irattára őrzi. Emellett kulcsfontosságúnak bizonyultak a kérdésben a Zeneművészeti Főiskola igazolóbizottsági dokumentumai Budapest Főváros Levéltárából, illetve természetesen a sajtó.

Kutatásaim megkezdése után nem sokkal jelent meg Harsányi László *A fényből a sötétbe* című monográfiája, amely gazdag illusztrációs anyaggal kísérve tárja fel az OMIKE történetét.³⁶ Harsányi ugyan korábbi publikációi során is foglalkozott

34 Breuer János: „Töredékek Dohnányiról III. A Zenei Kamara körül”, *Muzsika* 41/11. (1998. november), 19–21.

35 Uott, 21.

36 Harsányi László: *A fényből a sötétbe. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület évtizedei 1909–1950*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2019.

már futólag a zenekamara ügyével,³⁷ e kötet „A sosemlett zenekamara” című fejezetében bővebben is tárgyalja a kérdést – elsősorban Vázsonyi könyve, a sajtó, illetve a kamarákkal kapcsolatos általános kutatási eredményeire építve. Tanulmánya ily módon igen jelentős hozzájárulás a témához, még ha forrásai s ebből adódóan kérdései, hangsúlyai döntően mások is, mint egy zeneéleti vagy akár Dohnányi-középpontú kutatásnak. Végül e tanulmány előadás-változatával párhuzamosan készült Dalos Anna alapvető írása a szélsőjobboldali mozgalmak és a zeneélet kapcsolatairól, melyben a Turul Szövetség tevékenysége is részletesen szóba kerül³⁸ – az ő kamarai tervezetük Péteri Lóránt közreadásában pedig a *Magyar Zene* ezen lapszámában, a §§§. oldalon olvasható.

Mindezen forrásokat egybevetve a magyar zenei kamara előkészületeinek kronológiája a következőképp összegezhető. Az első zsidótörvény előkészítéseként Imrédy Béla miniszter (jó egy hónappal később már miniszterelnök) 1938. március 31-én fogalmazta meg azt az első feljegyzést, melyben a törvény alapján felállítandó sajtó- és színművészeti kamarákról is említést tesz.³⁹ Szakmai kamarák természetesen korábban is léteztek már Magyarországon – a legrégebbi, az ügyvédi és közjegyzői már 1874-ben létrejött –, de az új kamarákat kifejezetten abból a célból hozták létre, hogy az illető szakmákból a zsidó származású tagokat diszkriminálják, tevékenységüket lehetetlenné tegyék. A törvényjavaslat képviselőházi vitájában, mely május elején kezdődött, kevés figyelem irányult kifejezetten a kamara intézményére, inkább a jogegyenlőség kérdése volt meghatározó.⁴⁰ A Felsőházba május 24-én került az előterjesztés, május 29-én pedig már a törvény is megjelent: az „első zsidótörvény”-ként ismert „1938. évi XV. törvény a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” kimondta, hogy a szellemi szabadfoglalkozású pályák állásainak legfőbb 20%-át foglalhatják el zsidó vallásúak (illetve 1919. augusztus 1. után kikeresztelkedettek), s ennek végrehajtását a szakmai kamarák kell, hogy elvégezzék.⁴¹

Három hónappal később, az 1938. augusztus 26-án kelt 6.090/1938. M. E. rendelet intézkedett a Színművészeti és Filmművészeti Kamara felállításáról, amely

37 Ld. pl. Harsányi László: „Színház az egész kis világ. Az OMIKE Művészakciója 1939–1944”, *Critikai Lapok* (2015). ><https://www.criticailapok.hu/fesztivalnaplo/38875-szinhaz-az-egesz-kis-vilag>< (utolsó elérés: 2020. október 13.).

38 Dalos Anna: „A Turultól a népdalig. A szélsőjobboldali mozgalmak és a zeneélet kapcsolatairól (1938–1944)”. In: Dalos Anna–Ozsvárt Viktória (szerk.): *Járdányi Pál és kora. Tanulmányok a 20. századi magyar zene történetéből (1920–1966)*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2020, 271–287. A Turul Szövetség egészének működéséről részletesebben lásd: Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*. Budapest: Attraktor, 2012.

39 Ld. Sipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján. Párhuzamos archívum*. Budapest: Osiris Kiadó–Budapest Főváros Levéltára, 1999, 470–471. A dokumentumra Harsányi hivatkozott kötete hívja fel a figyelmet.

40 Ld. „Az országgyűlés képviselőházának 308. ülése, 1938. évi május 9-én, hétfőn” jegyzőkönyvét: *Az 1935. évi április 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Tizennyolcadik kötet*. [Képviselőházi Napló]. Budapest: Athenaeum, 1938, 52–400.

41 A törvény teljes szövegét ld. *Ezer év törvényei* online adatbázis: ><https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41>< (utolsó elérés: 2020. október 14.).

egy lehetséges zenekamarával – már csak a személyi átfedések miatt is – a legszorosabb kapcsolatban állt volna.⁴² A 109 paragrafusból álló rendelet igen részletesen szabályozta a kamarák működését, irányítási mechanizmusait (közgyűlés, választmány, tisztikar stb.), felvételi eljárási rendszerét, belső felépítését, és a kamarai tagságon belül öt „szakcsoport”-ot körvonalazott (előadóművészek, művészeti ügyvezetők, ügykezelők, illetve segédszemélyzet, valamint műszaki ügykezelők), melyek egyikében sem lehetett 20% fölött a zsidónak számító tagok aránya. Harsányi László az említett monográfiában részletesen bemutatja a kamara létrehozásának körülményeit és működésének néhány évét. Eszerint a *Budapesti Közlönyben* 1938. december 6-án jelent meg a felvettek listája, s januártól működött a kamara, azonban nem problémamentesen: 1940-ben a két terület (színház- és filmművészet) szétválasztásáról is szó volt, s a kamara elnökét, Kiss Ferencet is számos bírálat érte. 1941 decemberében rendeletet adtak ki a kamarák megszüntetésére, hogy az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács vegye át a feladatukat, de ez végül nem történt meg. Az újabb törvényekkel mind súlyosabban diszkriminált, érintett szín- és filmművészek egyre nehezebb körülmények között dolgoztak, s végül 1944 márciusában mindegyikük tagságát megszüntették.

A Színművészeti Kamara története némi támpontot ad a zenekamara kronológiájához is. A hivatalos jogalkotási dokumentumokban, azaz az országgyűlési naplóknak, rendeleteknek, törvényeknek ugyanis valójában nem esik szó róla. Imrédy említett feljegyzésében/beterjesztésében lapszéli bejegyzésként bukkan fel egy szempontunkból igen lényeges megjegyzés:

Írók festők, szobrászok és zeneszerzők számára az arányszámok felállításától el kellene tekinteni. Zenekarok összeállításánál, a kiállítási anyag megválogatásánál a keresztény és nemzeti szempontok érvényesítésére megfelelő befolyást egyébként is lehet gyakorolni.⁴³

Az kijelenthető tehát, hogy 1938 tavaszán a kormányzat nem akart zenei kamarát létrehozni, de hogy később lehetett-e ezzel kapcsolatos elbizonytalanodás, az más kérdés. A sajtóban megjelent, sok esetben igen ellentmondásos hírek, beszámolók legalábbis erről tanúskodnak. Egy tervezett zenekamarát Dohnányi nevével összefüggésben elsőként 1938 májusában említ a szélsőjobb bulvárlap, az *Esti Újság*, úgy, mint amelynek „felállítása régóta elsőrendű fontosságú [...] törekvése a keresztény zenei világnak”, az pedig, hogy a vezető Dohnányi legyen, a cikk írójának megfogalmazása szerint „a zenei világ vezető köreinek [...] óhajta”.⁴⁴ Ennél közvetlenebb motivációt jelez az a megjegyzés egy 1938. októberi – tehát már a kamarai törvény megjelenése után született – cikkben, amely szerint Dohnányit mint a Ze-

42 „A m. kir. minisztérium 1938. évi 6.090. M. E. számú rendelete a színművészeti és a filmművészeti kamaráról, A m. kir. minisztérium a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938: XV. tc. 2. §-ának b) pontjában foglalt utasítás alapján a következőket rendeli [...]” *Magyarországi Rendeletek Tára. 1938. Hetvenkettedik évfolyam I-III. füzet.* Budapest: Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1939, 1015-1051.

43 Sipos: i. m., 470.

44 [szerző nélk.]: „Dohnányi Ernő lesz a Zenészkamara elnöke?”, *Esti Újság* 3/99. (1938. május 3.), 8.

nei Tanács elnökét Hóman Bálint „felkérte” a kamaratervezet benyújtására.⁴⁵ Ez valóban megtörtént: a Zeneművészeti Egyetem irattárában szereplő beadvány másolata 1938. október 13-ára datálódik. Mégis, november végén, amikor a Magyar Országos Zenészsövetség választmányának ülése kapcsán a lapok arról írtak, hogy a zenekamara felállítására (mely „bizonyos nyugtalanságot keltett a zenésztársadalomban”) egyelőre nem kerülhet sor, újra csak arra hivatkoznak: a „szükséges törvényes felhatalmazás hiányában”.⁴⁶ Figyelemre méltó mozzanat volt – pontosabban: lehetett volna –, hogy 1938 decemberében az operaházi muzsikások nem voltak hajlandók a Színművészeti Kamara alakuló ülésén megjelenni, mivel a törvény a segédszemélyzet kategóriába osztotta be őket.⁴⁷ Harsányi jogosan látja a hírek elmentmondásosságának bizonyítékát az esetről beszámoló újságcikk egyik megjegyzésében, mely szerint a tiltakozás nyomán a kultuszminisztérium bekért egy javaslatot a zenekamaráról – hiszen Dohnányié már több mint két hónapja a kezükben volt.

Legközelebb egy 1939. március végi filharmóniai sajtóértekezleten kérdezték a zenekamaráról Dohnányit, aki előbb kitérően reagált, de minthogy a témafelvetést a *Pesti Hírlap* szerint „élénk eszmecsere kísérte”, végső soron kiderült, ő maga mit hangsúlyozott a tervből: a szakosztályok átjárhatósága és autonómiája mellett azt, hogy a „Zenekamarának senkit indokolatlanul működési körében meggátolni nem szabad”, s hogy „szervezetének elsősorban a magyar viszonyokhoz kell alkalmazkodnia”.⁴⁸ Ez utóbbi megjegyzésekkel a Vázsonyi Bálint által is említett Turul-féle javaslatra reagálhatott, amely kifejezetten a német birodalmi zenei kamara szervezetét kívánta átemelni. Egy 1939. augusztusi hullámot⁴⁹ leszámítva, amikor több lap újra említ egy Dohnányi elnökletével létrehozandó kamarát, később inkább a Turul tervéről esik szó a sajtóban,⁵⁰ bár 1940 júliusában születik egy soha végre nem hajtott törvény a színművészeti és filmművészeti kamara különválasztásáról, melyben zenekamara is említésre kerül.⁵¹ Amikor azonban kicsit később

45 [szerző nélkül]: „Zenei Kamara alakul. Elkészült a rendelet tervezete”, *Ujság* 14/234. (1938. október 16.), 20.

46 [szerző nélkül]: „Egyelőre nem állítják fel a zenészkamarát”, *Pesti Hírlap* 60/272. (1938. november 30.), 12.

47 Ld. pl. [szerző nélkül]: „Meglepő fordulat a színészkamara ügyében. Az Operaház társulatának határozata a távolmaradás”. *Az Est* 29/268. (1938. december 10.), 8.

48 [szerző nélkül]: „A filharmonikusok sajtóteája”, *Pesti Hírlap* 61/74. (1939. március 31.), 10. A sajtóteáról természetesen több más lap is beszámolt, hasonlóképpen.

49 Ld. pl. [szerző nélkül]: „Zenekamarát állít fel a kultuszminisztérium”, *Népszava* 68/177. (1939. augusztus 20.), 8.; [szerző nélkül]: „Tárgyalások a kultuszminisztériumban a zeneművészeti kamara felállításáról”, *Az Est* 30/189. (1939. augusztus 20.), 9. Ez utóbbi cikk a BTK Zenetudományi Intézet Zenetudományi Szakkönyvtárában őrzött hagyatékrészben (Fond IV/177) is fennmaradt, vagyis ezen a ponton még bizonyosan foglalkoztatta Dohnányit.

50 Ld. pl. [szerző nélkül]: „Zeneművészeti kamarát követel mai táborozásán a Turul Szövetség”, *8 órai újság* 25/57. (1939. április 13.), 8.; jóval később általában a zenekamara szükségességéről: [szerző nélkül]: „Megdöbbenően selejtes a szórakoztató jellegű nyilvános hangversenyek műsora...”, *Új Magyarág* 10/7. (1943. január 10.), 13.

51 „1940. évi XIX. törvénycikk indokolása művészeti kamarák felállításáról és szervezetük megállapításáról”. A törvény teljes szövegét lásd: *Ezer év törvényei* online adatbázis: ><https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000019.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>< (utolsó elérés: 2021. március 14.).

(utoljára 1941-ben) egy-egy lap Dohnányi zenekamarája számára építendő zene-palotát említ (nagy hangversenyteremmel a Duna-parton), az már nem igazán illeszkedik kontextusba – a zenekamara *vele* összefüggésben tehát lényegében nagyjából egy évig volt jelen a közbeszédben.

IV.

A Turul Szövetség (ezen belül a Turul Szépmíves Bajtársi Egyesület) tevékenysége joggal kerül szóba hangsúlyosan Vázsonyi monográfiájában, hiszen valóban fontos tényezőnek tűnik a Dohnányi-féle zenekamara története szempontjából is. Mint Harsányi László leírja, a zsidók diszkriminálását és kiszorítását célzó kamarai vagy más egyesületi formák felállítását többféle szervezet sürgette, de legkorábban és művészeti területeken a legerőteljesebben a Turul tette, egy olyan egyesület, mely több egyetemi diákszövetséget egyesített magában (a Szépmíves Bajtársi Egyesület pedig eredetileg a művészeti felsőoktatás hallgatóit fogta össze).⁵² Különböző vállalt feladatai mellett kezdettől fogva erős politizálási szándékkal lépett fel. Ahogy Dalos Anna, aki fentebb említett tanulmányában részletesen foglalkozott a Szövetség történetének zenei szempontból lényeges mozzanataival, szemléletesen összegezte: a Turul már megalakulását követően „zsidóveréseiről és az 1920-ban bevezetett numerus clausus teljes mellszélességgel való támogatásáról vált hírhedtté”.⁵³ Nem meglepő tehát, hogy a tervbe vett művészeti kamarák kapcsán is jelentős mértékben aktivizálták magukat. Bár Vázsonyi is idéz belőle, érdemes itt is közölni egy terjedelmesebb részét annak az ominózus beszédnek, melyet Karácsonyi István mondott el a Szövetségben 1938 júniusában,⁵⁴ tehát a zsidótörvény megjelenése után, de még a kamarák működését részletesen leíró rendelkezések kihirdetése előtt. A *Virradat* című szélsőjobboldali hetilapban is közölt „nagyjelentőségű előterjesztés”-ből kiderül, hogy ő vagy ők már el is készítették első kamarai tervüket:

A zene-kamarai szabályok összeállításánál a német Musikrechtet vettem alapul, de teljesen átfórtam és a magyar viszonyokhoz alkalmaztam. Ha valami okosat tanulhatunk a németektől, az még nem pángermánizmus. Aki ismeri a magyar zenei viszonyokat, az a zenekamara törvényeinek sorai között ráismer az intézményekre, amelyek kúrára szorultak. Ráismer 1. az Operára és annak 37,5%-os zsidó [Dohnányi kiemelése, ld. alább] zenekarára. [...] 3. Az állatkerti koncertekre, ahol ma is Komor Vilmos és zsidó társai muzsikálnak. 4. A kat. templomokra, amelyek kórusain Steinerek, Lebovicsok stb. zsidók muzsikálnak. 5. A Városi színházra, amelyet szabadkőműves zsidó asszisztencia mellett zsidó kézre játszottak [...] 7. A Rádióra, mely Polgár Tibor félzsidó karmestert bízta meg tanácsstalan zenetanácsával, a minden lében kanál Bob herceggel, Huszka Jenővel és a zsidó származású Arányi Máriával [...] 12. 11. A zenei szempontokból sterilizált férfiakra, akik, mert a kapukulcsot meg tudják különböztetni a hegedűkulcstól, már

52 Harsányi: *A fényből a sötétbe*, 163.

53 Dalos: i. m., 277.

54 Dalos Anna felsorolja a Turul Szövetség legaktívabb zenész tagjait és szimpatizánsait, de Karácsonyi, aki e beszéde szerint a zenekamarát felvázolta, nem szerepel köztük (uott, 281.) – kérdéses tehát, hogy valóban ő jegyezte-e a tervet, vagy inkább csak szócsöve volt az indulatoknak ezen a gyűlésen.

hivatva érzik magukat, hogy zenei tanácsokban helyet foglaljanak, és zenei kolibri eszük járása szerint ítélkezzenek a magyar zene sorsa felett. A Zeneművészeti Főiskolára, melynek tanári karában 44% a zsidó és a zsidókkal összebogozott keresztény [...]

Mielőtt befejezném fel szólalásomat, egy témáról kell beszélnem, amely a plénum előtt még nem szerepelt a kellő megvilágításban. A magyar zenének három kitűnő reprezentánsa: Dohnányi Ernő, Bartók Béla és Kodály Zoltán. [...]

Ha Dohnányi Ernő a zeneileg éretlen magyar közönség kedvéért nem hagyja ott a zsidait, jól tette, mert legalább nem halt meg éhen és átmentette magát egy jobb időre. [...]

[Bartók és Kodály] a hypermodern zene útvesztőjébe tévedtek, hiszen nagyon kevesen voltak és vannak, akik ellent tudtak állani a liberális zsidó csábításainak [...] Nem közénk valók, mert nemrégiben saját maguk fölött ítélkeztek, amikor nyíltan a zsidóság mellé álltak és egy csomó magyar íróval és művésszel együtt a zsidó törvényjavaslat ellen foglaltak állást. Még azt hiszik, hogy a keresztény magyar élni akarás ismét csak amolyan szalmaláng, amolyan tulipán Zsazsázás, és be akarják magukat biztosítani az utána következő zsidó feltámadásra. Majd ha belátták, hogy tévedtek, bűnbánóan vissza fognak térni a keresztény magyarok közé.

Addig azonban a mi kötelességünk, hogy felrázzuk a magyar társadalmat abból a közönyből, amelyből alig tud kimenekülni. [...] És ha ez szép szóval nem megy, hát akkor a zenekamarai törvények által biztosan fog menni.⁵⁵

A beszédben s a beszéd háttérét képező, június végére el is készült első tervezetben megnyilvánuló proaktivitás valóban jelentős – és igen fenyegető. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem egyedi esetről van szó: a Turul Szövetség több területen lépett fel hasonló határozottsággal. Nagyjából ugyanebben az időben, 1938. augusztus elején önhatalmúlag kamarai belépési ívet küldtek ki a színházak dolgozói részére, s arra utasították őket: személyi okmányaikkal és a kitöltött ívvel együtt jelenjenek meg a Szépműves Bajtársi Szövetség irodájában. Az *Esti Kurir* pár héttel később részletesen utánajárt az ügynek:

A kultuszminisztérium semmiféle felhatalmazást nem adott a Turul Szövetségnek ilyen akcióra, azt sem tudták, hogy mi célja lenne annak, hogy ott a színészek „okmányaikkal felszerelve” jelentkezzenek, miután a Turul Szövetségnek a még nem is létező Színész-kamarával semmiféle kapcsolata nincs! [...]

[Ugyanakkor:] Még a legtartózkodóbbak is úgy érzik, a Turul levelezőlapjának hangjából következtetve, hogyha az egyetemi hallgatók bajtársi szövetsége nem is hivatalos szerv, de döntő szerepet akar a kamarai tagfelvételeknél, ismerve a Turul eddigi szereplését színházi és filmügyekben. [...] Az *Esti Kurir* munkatársa beszélt a színészek egy csoportjával, amely reggel óta az illetékes fórumokat járja és izgatottan tárgyalja a Turul Szövetség meglepő felszólítását. [...]

– A dolog közelről sem olyan egyszerű – folytatták informátoraink. – A Turul Szövetség az elmúlt években már gyakran beleszólt művészeti és színészkérdésekbe. Fel kell tételezni tehát, hogy a Színész-kamara felállításánál is hasonló szerepet vindikál magának, amit a levelezőlap hangja és tartalma legalább is igyekszik sejtetni.⁵⁶

55 [szerző nélkül]: „Karácsonyi István éles és részletes bírálatot mondott a Turul Szövetségben a magyar zenei életről”, *Virradat* (1938. július 4.), 6. Dohnányi saját példányát (újságkivágat piros ceruzás aláírásokkal) ld. *ZTI Dohnányi*, Vázsonyi Bálint hagyatéka N00-002.

56 [szerző nélkül]: „A Turul Szövetség maga elé idézi a színészeket”, *Esti Kurir* 16/178. (1938. augusztus 30.), 7.

Annyi bizonyos, hogy a Turul terveivel mindenképpen számolniuk kellett a zenészeknek is: hogy Dohnányi és köre is ezt tette, azt legalább két forrás is közvetlenül bizonyítja. Az egyik bizonyíték, hogy a *Virradat*ban megjelent cikk egy példánya megtalálható Dohnányi hagyatékában (Vázsonyi vette magához feltehetőleg az amerikai házban őrzött politikai forráscsoportból, ahonnan több eredeti dokumentumot a gyűjteményébe illesztett), s (feltehetőleg) Dohnányi kezétől származó, piros ceruzás aláhúzások emelik ki benne a legfontosabb részeket [ezt a fenti idézetben jeleztem is]. A másik forrás, mely a Dohnányi-féle zenekamara és a Turul-tervezet direkt kapcsolatát jelzi, egy anonim cikk/olvasói levél, mely a *Magyar Nemzet*ben jelent meg. A szerző bevezetésekként általában kritizálja a Turul zenei működését, például amiért a Turul Szépművészeti Zenekar innen-onnan kölcsönzött zenészekből áll. Majd tárgyára tér – s kifogása, mint látjuk, kísértetiesen hasonlít a fentebb említett, a Színészkamara kapcsán lezajlott Turul-akcióhoz.

A Turul azonban ezzel nem elégedett meg s a vezetőség egy „zenei kamaratervezetet” is szerkesztett, amit 1938. június 29-i, majd pedig december \$\$\$-i kelettel nyújtott át a közoktatásügyi kormányzat illetékes szerveinek. A legmagasabb fórum döntését meg nem várva, teljesen szokatlan módon tervezetüket ismertetés céljából megküldték a szakköröknek és a budapesti napisajtónak is.⁵⁷

Ezt követően a cikk részletesen és igen szókimondóan bírálja a tervezetet, melyben, mint kiindulópontként leszögezi, a „teljesen magyartalan [...]” szövegezés már az első pillanatban felkeltheti gyanúkat, hogy itt a német kamarai rendszer fordításáról lehet csak szó”. Kisebb és nagyobb erre utaló jelek számbavételét követően – bőséges indoklással támogatva – megállapítja végül:

[...] e kamarai terv csaknem teljes egészében szószerinti átvétele a német rendelkezéseknek. Kérem, tessék beszerezni Karl-Friedrich Schrieber és Karl-Heinz Wachenfeldnek a Junker és Dünnhaupt kiadásában megjelent *Musikrecht* című könyvét [1937] és bámulatos dolgok derülnek ki.⁵⁸

Minthogy a szerző részletezi, miért alkalmatlan a német zenei kamara direkt átemelése, s bírálja, hogy a Turul szervezet ezt ráadásul saját eredményeképp tünteti fel – nyilvánvalóan elárulja magáról, hogy ő maga is alaposan ismeri a német forrást, hogy gondolkodott a magyarországi jogi háttérbe való beágyazhatóságán, s mi több, saját ötletei is vannak – ez utóbbit az ironikus aláírás is hangsúlyozza, mely úgy szól: „egy árja muzsik, aki szeretne ugyan szervezkedni, de fél, hogy agyonszervezik”.⁵⁹

Az „árja muzsik” Dalos Anna szerint Gaál Endre lehetett,⁶⁰ s feltételezését a Zeneművészeti Főiskola igazolóbizottsági iratai egyértelműen igazolják (ld. alább).

57 [szerző nélk. (Gaál Endre)]: „Hozzászólás a Turul zenekamarai tervezetéhez”, *Magyar Nemzet* 20/30. (1939. február 7.), 13.

58 Uott

59 Uott

60 Dalos: i. m., 281–282.

A körültekintő kortársak számára persze alighanem nyilvánvaló volt, ki áll az éles hangú írás háttérében, ugyanis a zenekamaraügy kapcsán Dohnányié mellett sokszor feltűnik Gaál Endre neve, akit – az e tekintetben leginkább bőbeszédű cikk szerint – Dohnányi megbízott „a szükséges anyag összegyűjtésével és azzal, hogy a Zenei Kamara szabályainak a megadott irányelvek szerint a részletekben is konkrét formát adjon”.⁶¹ Gaál Breuer Jánosnak is a látókörébe került (míg Vázsonyi egyáltalán nem említi), s ő cikkében egy rövid életrajzi vázlatot is adott a Zeneakadémia kötelezőzongora-tanáráként 1935-től működő, majd 1956-ban Kanadába emigráló művészről, akit nemcsak a *Magyar Nemzet* mértékadó zenei publicistájának mond, de kifejezetten karakán személyiségnek látta: Klempereger egyszer állítólag pisztollyal kergette ki az Operából szókimondó kritikája miatt, s „alig egy hónappal a német megszállás előtt éles vitát folytat a Nyilaskeresztes Párt napilapjával”.⁶²

Meg kell jegyezni, s ez az adalék tovább bonyolítja a kérdést: Gaál „éles vitája” az *Összetartás* című lappal éppen Dohnányi, pontosabban az ő egyik 1943-as interjúja kapcsán bontakozott ki.⁶³ Érthetetlen egyébként, hogy a keveset nyilatkozó Dohnányi miért vállalta a beszélgetést éppen ezzel az obskúrus sajtótermékkel (bár az interjú bevezetéséből úgy tűnik, nem előre egyeztetett szituáció volt).⁶⁴ De nemcsak a médium, hanem az interjú mondanivalója, hangvétele is megdöbbentő: cinikus, vagdalkozó – Dohnányi mintha kontrollt veszített volna, s vállalhatatlan véleményével szinte kilépne a zenei közéletből. A *Magyar Nemzet*ben Gaál Endre tollából megjelent hosszú reakcióból kiderül, maguk a kortársak is értetlenül álltak a közlemény előtt: az egyébként tisztelettudó cikkben egymást követik a „meglepo”, „megdöbbentő” és „furcsa” jelzők, és a szerző határozottan szembe helyezkedik a nyilatkozattal.⁶⁵

Gaálnak az amerikai Dohnányi-hagyatékból 2006-ban előkerült levelei (ezeket már az emigrációból írta Dohnányiéknak) egyrészt arról tanúskodnak, hogy kapcsolatukat nem mérgezte meg ez az affér, másrészt tovább árnyalják személyiségének képét: szövegeit legalábbis, melyek hemzsegek a kíméletlen ítéletektől és pletykáktól, inkább érezzük kicsit ördöginek, mint bátorinak vagy szabadszájúnak. Sokat elárulnak persze a kora ötvenes évek Magyarországról az olyan megjegyzések, mint hogy „nem az U.S.A. a korlátlan lehetőségek hazája, hanem a kommu-

61 [szerző nélkül]: „Zenei Kamara alakul. Elkészült a rendelet tervezete”, *Ujság* 14/234. (1938. október 16.), 20.

62 Breuer: *Töredékek Dohnányiról* III, 20.

63 Taksonyi Pál: „A mai népi magyar zene nem hozott újat a modern zeneszerzés szempontjából. Dohnányi Ernő nyilatkozik az *Összetartás*nak”, *Összetartás* 1/45. (1943. november 12.), 5.; ld. Kusz: *Dohnányi Ernő: válogatott írások és nyilatkozatok*, 434-439.

64 Jemnitz Sándornak a népművelésügyi tanúvallomása szerint az újságíró Dohnányi élettársának, Salacz Ilonának a baráti köréhez tartozott, de ez az információ bizonytalan. Ld. „Tanúvallomási jegyzőkönyv / Jemnitz Sándor” (1946. október 17.) „[A terheltek nevei:] Dohnányi Ernő / [Az ügy tárgya:] kiadatás” c. iratborítékban (Budapest Főváros Levéltára, HU_BFL_XVII_1518_1945_igazolasu-ugy_Zenemuveszeti_Foiskola_Dohnanyi).

65 Gaál Endre: „Dohnányi Ernő esete a mai magyar zeneművészetrel”, *Magyar Nemzet* 7/35. (1943. február 13.), 13.

nizmus. Ott igazán minden megtörténhet és mindennek az ellenkezője. [...] Az ember ma miniszter, holnap agyonlövik, holnapután rehabilitálják, bebörtönzik, hogy évek múltán anélkül, hogy valamit is mondtak volna, elengedjék”.⁶⁶ A zene a zeneakadémiai életről szólva – pontosabban apró ízekre szedve azt – megállapítja, hogy miután „Bartók [...] meghalt, Kodály valami különös zene-Budhává nőtt”, akit antikommunizmusa „nem akadályozta meg, hogy még életében szovjet fegyverek árnyékában, pentaton alapon meg ne próbálja saját halhatatlanságát, ön-maga szobrát megteremteni”, míg a zenei intézményekben a „szolfézs bölcsőtől a sírig” jelszó alatt a tanulók „heveny népzene-mergőzésben” szenvednek, és egész nap „mint valami Frimm-intézetben mutogatnak”.⁶⁷

Bármilyen ember is volt, Gaál sokkal nagyobb szerepet játszott a zenekamara rövid történetében, mint azt elsőre sejthetnénk: az 1938 nyarán–őszén kidolgozott tervezetnek ugyanis volt előzménye. Jellemző, hogy a sajtó egyáltalán magyar zenekamarát elsőként 1937-ben említ, mégpedig Gaál nevével összefüggésben, aki zeneakadémiai székfoglalóját „A zenepolitikai célkitűzései” címmel tartotta – s ennek keretében maga vetette föl a zenekamara fölállításának időszerűségét.⁶⁸ A különnyomatként is megjelent szöveg elsősorban a zenészek hallatlanul nehéz egzisztenciális helyzetét stabilizáló kormányzati lépéseket sürgeti; egy lehetséges zenekamaráról mint szakmai, érdekvédelmi és szociális szervezetről, a meglévő ügyvédi és mérnöki kamarákra hivatkozva szól. Megemlíti a Németországban már működő zenei kamarát is, de hozzáteszi: mi „nem szorulunk rá idegen szervezetek átvételére és ezeknek másolására, hanem a magunk hasonló szervezeteinek alapos megismerése után a hazai viszonyoknak megfelelő keretek között kell a célkitűzéseknek érvényesülniök.”⁶⁹ Ez a szófordulat (ti. „a hazai viszonyoknak megfelelő”) – sok egyéb szakasszal együtt – fontos eleme az egy évvel később hivatalosan benyújtott tervezetnek, Dohnányi is hivatkozott rá, ahogy idéztem. Igaz, Dalos Anna szerint Gaál itt tudatosan élt a korabeli diskurzus várhatóan népszerűnek számító gondolatával, ti. a német modellel való szembe fordulás szándékával.⁷⁰ Láttuk fentebb, hogy Karácsonyi István ugyanezt állította az első Turultervről („a német Musikrechtet vettem alapul, de teljesen átformáltam és a magyar viszonyokhoz alkalmaztam”), amivel feltehetőleg Gaál valamivel korábban megjelent székfoglalójára is utal.

Gaál Endre közreműködését az 1945. május 31-i keltezésű, a zeneművészeti főiskolai igazolóbizottságnak szóló beadványa világítja meg igazán.⁷¹ Ebből kide-

66 Gaál Endre levele Dohnányi Ernőhöz, 1956. december 31. ZTI Dohnányi, MZA-DE-Ta-Script 81.294.

67 Uott

68 Gaál Endre: *A zenepolitika célkitűzései* (székfoglaló előadás, 1937. szeptember 20.) Budapest: Orsz. Magyar Kir. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola–Phöbus nyomda, 1938. Különlenyomat a Zeneművészeti Főiskola 1937/38. tanévi évkönyvéből.

69 Uott, 22.

70 Dalos: i. m., 283.

71 Gaál Endre beadványa a Zeneművészeti Főiskola Igazoló Bizottsághoz, 1945. május 31. (Budapest Főváros Levéltára Budapest Főváros Levéltára, HU_BFL_XVII_1518_1945_igazolasiugy_Zenemuveszeti_Foiskola_Gaal).

rül, hogy az 1939/40-es tanévig előadóként is működött a Zeneakadémia igazgató-ságán, mert, mint mondja, „nemcsak zenetanár, hanem jog és államtudor is vagyok, s így vált a [...] székfoglaló előadásom egy javaslattervezet alapjául”.⁷² Megjegyzi továbbá, hogy Dohnányinak főigazgatói minőségében is állást kellett foglalnia a zenekamara kapcsán, mivel a Főiskola a minisztérium egyik tanácsadó szerve volt. A közös munkára a következőképp emlékezett vissza:

[Dohnányi] részletesen kifejtette álláspontját. 1938 tavaszától többször tárgyaltam az ügyben vele a lakásán is. Intenciói szerint szövegeztem. A fogalmazványokat több közös tanácskozáson átbeszéltem a tanári kar kiválasztottaival, kikértem jogászok szakvéleményét, s így született meg a szokásos hivatalos retortákon is átszűrt tervezet-vázlat. [...] Dohnányi Ernő a tervezetet mint saját elaborátumát 1938 októberében nyújtotta be.⁷³

Gaál e vallomásában önmaga védelmében és „igazolására” hozza fel a zenekamara-tervet, mivel, mint hangsúlyozza, áthidalhatatlan ellentét volt a főiskolai javaslat és a turulisták német expanziót importáló és a *numerus clausus* gondolatára építő zenei kamara tervezete között. Mint összegezte:

[javaslatunk] tengelyében a Zeneművészeti Főiskola állott, melynek szabadszellemű gondolkozása és embersége közismert volt ország-világ előtt, s [...] a magasrendű humanitás gondolatát még a legszörnyűbb órák nyomása sem tudta kiirtani a testület reprezentánsaiból.⁷⁴

Lényeges végül, hogy Gaál nemcsak a szöveg megalkotásában, hanem a kamara meghiúsulásának történetében is jelentős szerepet tulajdonított saját magának:

Félő volt, hogy a szélsőség győzedelmeskedik, hiszen a minisztérium felénk való hajlandósága nyilvánvaló volt. Miután én 1938 végén [...] a Magyar Nemzet gárdájába léptem, magam is cselekedtem. 1939 februárjában közöltem a Turul tervezetet megfricskázó [...] cikket.⁷⁵ Ez a zenekamara gondolatának megadta a kegyelemdőfést. Ha itt-ott kísérletezett is a szélsőjobb, a zenekamara nem kelt életre.⁷⁶

V.

A soha „életre nem kelt” zenekamara tervezetét Dohnányi Ernő 1938. október 13-án nyújtotta be tehát Hóman Bálint nemzetnevelésügyi miniszternek.⁷⁷ A tiszta-
zat másolata a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem irattárában 1154/1938. szám
alatt maradt fenn. Valóban zeneakadémiai kötődésű ügy volt tehát, ami az aláírás-
ból is kitűnik: a betérjesztő mint a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola főigaz-

72 Uott

73 Uott

74 Uott

75 Gaál: *Dohnányi Ernő esete a mai magyar zeneművészettel*, 13.

76 Uott

77 1932. október 1. és 1938. május 14. között, majd 1939. február 16. és 1942. július 3. között Hóman, a köztes pár hónapban Teleki Pál volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter. A források azonban a kamara kapcsán végig Hómanról beszélnek mint illetékes miniszterről.

gatója szerepel. A végleges szöveget Gádor Ágnes és Szirányi Gábor adta közre a *Dohnányi Évkönyvek*ben megjelent igényes dokumentumközlés-sorozatban, melyben a zeneakadémiai irattár Dohnányi-vonatkozású forrásait publikálták.⁷⁸

A beadvány egy gondosan megfogalmazott kísérőlevéllel bevezetett, mintegy fél nyomdai ív terjedelmű hivatalos szöveg: egyszerű szabályzat, mely a felállítandó szervezet pontos struktúráját és e struktúra működtetését írja le. A „feladat” meghatározásával kezd:

A Zenekamara feladata az, hogy a lehetőségekhez képest megvalósítsa a magyar zenekultúra célkitűzéseit, szorgalmazza mindazt, ami a muzsikuskok hasznára lehet és a nagyközönség érdekeit is védje. Működésében nemzeti szellemet juttat kifejezésre, biztosítani kívánja a kötelékébe tartozók művészi, szociális és gazdasági érdekeit, tekintélyét s e téren jogvédelemben részesíti őket, de ugyanakkor mint fegyelmi hatóság ellenőrzi hivatásuk gyakorlását, állást foglal minden zenekultúra körébe vágó kérdésben, gondoskodik a művészi színvonal emelésének előmozdítása mellett a mű- és munka-közvetítésről is.⁷⁹

A székhely (Budapest), a hatáskör (Magyarország) és a felügyeleti szerv (minisztérium) megadása után a tervezet felsorolja a zenekamara „szerveit”, úgymint szakosztályok (alosztályokkal), szakosztálygyűlések (az alosztályokhoz kapcsolódóan tagértekezletek), kormányzótanács, közgyűlés, tisztikar, igazgatósági hivatal. A hét szakosztály s azon belül alosztályok felépítése a következő:

I. Zeneszerzők és theoretikusok

- a) 1) komolyzene-, 2) szórakoztató-zene- és nótaszerzők
- b) theoretikusok, szaksajtó és zenekritikusok

II. Előadóművészek

- 1) karmesterek és hangszerművészek, 2) énekművészek

III. Oktatásügy

- a) 1) főiskolai tanárok, 2) hatósági zeneiskolai tanárok,
- b) 1) magánzeneiskolai tanárok, 2) magán zeneoktatók
- c) 1) tanítóképző intézeti ének- és zenetanárok és középiskolai énektanárok, 2) ének szaktanítók

IV. Zenekari muzsikuskok

- 1) operai-, szimfonikus-, színházi-, 2) egyenruhás zenekari muzsikuskok

V. Szórakoztató zenészek

- 1) tánc-, varieté és kabaré-, szalon-, 2) cigány-zenészek (és e keretben működő vezetőik és énekesek is)

VI. Kórusügy és népzene

- a) 1) egyházi zene, 2) operai és színházi karénekesek, 3) dalegyesületek a karvezetőkkel együtt
- b) műkedvelő és népzenekekek

78 1154/1938. sz., 1938. október 13. / Hóman Bálint miniszternek. / [Tárgy: Zenekamarai tervezet]. Gádor Ágnes–Szirányi Gábor (közr.): „Dohnányi Ernő iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában. I. rész: 1927 – 1938”. In: Kiszely-Papp Deborah–Sz. Farkas Márta (szerk.): *Dohnányi Évkönyv* 2003. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2004, 327–388., ide: 375–383. (A továbbiakban: *Zenekamarai tervezet*.)

79 Uott, 376–377.

VII. Közvetítés

- a) hangversenyrendezés (technikai közvetítők is)
- b) 1) sokszorosítás, másolás, kiadók és hangjegykereskedők, 2) hangszerkészítők és hangszerkereskedők, 3) technikai berendezések készítői és kereskedői⁸⁰

Mint ebből már gyanítható, a struktúra meglehetősen komplikált. Lényege, hogy az elnök(ség) döntései három pilléren nyugszanak: a kormányzótanács, az elnöki tanács és a közgyűlés hármasan. A szakosztályok az összetételüket és feladatkörüket tekintve részben különböző tagértekezleteken és szakosztálygyűléseken hozzák meg határozataikat, melyek a kormányzótanács hozzájárulásával válnak kötelező erejűvé. A szakosztályok azonban bizottságokat (és albizottságokat) is alapítanak, melyek felett viszont az elnöki tanács áll (ez abban különbözik a kormányzótanácstól vagy más néven tisztikartól, hogy itt az elnök, alelnök és az igazgató mellett a szakosztályvezetők nincsenek jelen). A tervezet részletesen felsorolja, hogy melyik szervezeti egység pontosan milyen kérdésekben illetékes, mit tárgyalhat, és miről dönthet, de ennek összefoglalásától itt eltekintek. Mindehhez az igazgatási és ügyviteli tennivalókat az ügyvezető igazgató által vezetett igazgatósági hivatal látja el.

Hosszabb szakasz mutatja be a közgyűlést, mint a „zenekamara legszélesebbkörű szervé”-t, amely „a zenekamarai működés legáltalánosabb feltételeiről gondoskodik”, többek között a szervezeti szabályok alkotásával, a szakosztályok változtatásával és alapításával, tagdíj és segélyalapok kérdéseivel, tisztségviselők választásával, illetve hatáskörébe tartozik „az egész kamarát érintő közérdekű zenei kérdésekben állásfoglalás”.⁸¹ Érdemes kiemelni, hogy a közgyűlésben „az egyes tagok szavazatának értékét a tag szakképzettsége [...] határozza meg”, s ennek megfelelően akinek például nincs számottevő zenei tanulmánya vagy érettségi bizonyítványa, annak a szavazata századannyit ér ahhoz képest,

akinek zenetanári, operaénekesi, hangverseny-énekesi, művészi, egyházkarnagyi, középiskolai ének-, tanítóképző intézeti ének és zenetanári oklevele van, vagy a zeneszerzés, orgona, gordon, hárfa és fúvós tanszakokon nyert végbizonyítványa vagy honosítási záradékkal ellátott külföldön szerzett oklevele van.⁸²

Ez az éles különbségtétel bizonyára összefüggésben áll a több nyilatkozatban is említett, ún. „kontár-kérdéssel”, mellyel a zenekamara mindenképp számolni akart. Lényeges továbbá az a cél, amely a tagságról szóló, legterjedelmesebb szakasz élén is említésre kerül, hogy tudniillik „a Zenekamara a laikus zenészelemek bizonyos csoportjának (ének és zenekari tagok) módot kíván nyújtani arra, hogy a Zenekamara jogvédelmében és támogatásában részesüljenek”.⁸³ A tagság összefüggésében szó esik itt a felvételi eljárás módjairól, a szakosztály(ok)ba sorolásról,

⁸⁰ Uott, 377–378.

⁸¹ Uott, 379.

⁸² Uott

⁸³ Uott

honoráriumügyekről, rendes és rendkívüli tagok jogai közti különbségről és több kisebb problémáról. A tagsági felvétel kérdését így összegzi:

A zenekamarai felvételt meg kell tagadni, sőt a már felvett tagot ki kell zárni, ha a tényekből az derül ki, hogy az illető működése nemzeti vagy erkölcsi szempontból nem kívánatos, vagy a zenetevékenységhez szükséges szakképzettséggel, alkalmassággal és megbízhatósággal nem rendelkezik. A részletes fegyelmi szabályokat az ügyrend tartalmazza.⁸⁴

Magában a terv szövegében a vallási alapú diszkriminációra mint a kamara elvben leglényegesebb céljára ez az egyetlen kifejezés utal: „nemzeti [...] szempontból nem kívánatos”. Kiegészíthetjük ezt a kamara feladatára vonatkozó, fentebb idézett bevezető mondatokkal, melyekben a „nemzeti szellem” kifejezés szintén megjelenik. Igen figyelemreméltó azonban, hogy e két helytől eltekintve a szöveg, tudniillik maga a tervezet *nem* tartalmaz diszkriminációra utaló passzust.

A terjedelmes kísérőlevél természetesen nem kerülhette el e mulasztás indoklását, s ez a rész általában is sokkal tanulságosabb, mint maga a tervezet. Itt Dohnányi nemcsak azt hangsúlyozza, hogy „a muzsikus foglalkozás mint szabad és művészi hivatás csak nehezen viseli el a szervezetséget”, s hogy ezért el kell kerülni „a túlszervezést és a tagok szertelen uniformizálását”, illetve hogy „elsősorban szociális és kulturális és csak másodsorban legyen fegyelmi szerv”; de többször is előkerül az említett német modellel való szembenállás, mint például: „házunkban régtől kezdve ismeretes mind az egyéni tagságon, mind a képviseleti elven felépülő kamarai rendszer”, vagy mint hogy a tervezet „elsősorban a jövő kiépítésére törekszik országunk jogrendjének keretei között”.⁸⁵

Mindezen halvány utalásoknál jóval határozottabb a javaslat, miszerint a színész-, illetve a sajtókamara által már szabályozott színházi zenészek, illetve zenei szakírók zenekamarába való „átutalása” szükséges – s fontos, hogy kronológiailag még az említett 1938. decemberi operaházi tiltakozás előtt vagyunk. E szakasz érvelését érdemes hosszabban idézni:

Tekintettel arra, hogy nemcsak a zenekultúra elsőrangú érdeke, de a tagok szociális és testületi szempontjából is kívánatos, feltétlenül szükség van arra, hogy az összes zenével foglalkozók a zenekamarába tömörüljenek, mert csak így lehetséges az egységes irányítás, ellenőrzés és a hivatásgyakorlás megkívánta jogvédelem – tisztelettel javasolom, hogy a 6090/1938 M. E. számú rendelettel felállított színművészeti és filmművészeti kamara kötelékéből az összes muzsikusok (karmesterek, operaénekesek, karvezetők, korrepetitorok, operai és színházi ének és zenekari tagok) a zenekamara megalakulása után haladéktalanul annak kötelékébe utaltassanak át. Hasonlóképpen a zenekultúra szempontjából rendkívül fontos hivatásukra való tekintettel kívánatos, hogy a 6070/1938 M. E. rendelettel felállított Sajtókamarából a zenei szaksajtót és a zenekritikusokat is szükségszerűen a zenekamara kötelékébe méltóztassanak átutalni.⁸⁶

84 Uott

85 Uott, 375–376.

86 Uott, 376.

A kísérőlevélben egy helyütt még szerepel a „lehetetlenné tenni a számbeli túlsúly érvényesülését” fordulat, ezenkívül egy teljes bekezdés szól a kormányzat által elvárt, tulajdonképpeni célról – s talán nem lényegtelen, hogy a kísérőlevél utolsó harmadában kerül szóba. Elhelyezése valóban kissé olyan érzést kelt, ahogy Vázsonyi írta róla: „mellékesen odavetve”.⁸⁷

Javaslatom az 1938:XV.t.c.4.§. alapján áll, de mivel a zenei viszonyok hazánkban egészen speciálisak és zenei életünk már a muzsikuskok és a közönség kapcsolatában sem bírna el rázkódtatásokat, szükségesnek tartom, hogy a meglevő viszonyokra építsünk s az adott körülményekből fokozatosan térjünk át a kívánatos helyzetre. Mivel azonban e törvényben előírt keretekenél a számarány ma ténylegesen meghaladja a 20%-ot, javasolom, hogy új tagok öt (5) százaléknál nagyobb arányban mindaddig ne lehessenek felvehetők, míg a kívánt egyensúly létre nem jön.⁸⁸

Vázsonyi, jellemző módon, csak az első részét idézi a bekezdésnek – bizonyítani igyekezve ezzel, hogy Dohnányi nem ejt szót diszkriminációról. Látjuk pedig, hogy aztán pontos számok és arányok is megjelennek (igaz, ha a Turul Szövetségben kijelentett arányok körülbelül is helytállóak – azaz hogy bizonyos területeken a törvények szerint zsidónak tekintett muzsikuskok tették ki az adott közösség harmadát vagy akár közel felét –, akkor természetes halálózást alapul véve 2-3 évtized alatt jönne létre az említett „kívánt egyensúly”, vagyis a zsidótörvényben előírt, öt év alatt elérendő, legfőljebb 20%-os arány – ami a kormányzat számára nyilván abszurdum lett volna). Különösebb azonban ennél az a szándékosnak tűnő csúsztatás, amely a szövegben szerepel. Hogyan érthette azt a tervezet összeállítója, hogy „a meglevő viszonyokra építsünk”, illetve „elgondolásom szerint régebbi működésében senkit indokolatlanul meggátolni nem kíván”? A megfogalmazás azt sugallja, hogy a zenekamara mindenkit automatikusan felvett volna, aki a beadvány pillanatában zenészként működik, és besorolható a szakosztályokba (a „kontár”-okat is), márpedig ez nyilván lehetetlen, hiszen – a színészeknél is láttuk – a kamara a tagfelvételi procedura nyomán áll fel. Bárhogy is: az tény, hogy ebben a formában nem volt összevethető a színészkamarai vagy sajtókamarai szabályozással, és ilyen értelemben nem is volt elfogadható. Más kérdés, hogy miképp reagált volna Dohnányi, Gaál és a főiskolai beadvány többi támogatója arra, ha a kormányzat e bizonytalan pont konkretizálását és javítását kéri az első, majd a második zsidótörvény jegyében – ezzel kapcsolatban csak találgathatunk.

VI.

A magyar zenekamarával kapcsolatos korábbi irodalom különbözőképp rekonstruálja a Turul-féle tervezet és Dohnányi beadványának viszonyát és kronológiáját, s ennek nyomán különböző konklúzióra is jut Dohnányi célját illetőleg – érdemes

⁸⁷ Vázsonyi: i. m., 248.

⁸⁸ *Zenekamarai tervezet*, 376.

ezt még egyszer összegezni. Vázsonyi kifejezetten a Turul Szövetség szélsőséges kezdeményezésére adott, határozott és – lényeges! – önálló lépésként interpretálja, hogy Dohnányi efféle tervezetet nyújtott be. Érvelése középpontjában áll a beadvány azon részlete, miszerint a kamara a „meglevő viszonyokra” építene (de nem vitatja, hogy ezt miképpen lehet megvalósítani); továbbá kruciális elemnek tekinti, hogy Dohnányi a színházi zenészeket és a szakajtó képviselőit is a zenekamarába akarta irányítani. Mindezek nyomán Vázsonyi megállapítja, hogy Dohnányi saját általános szakmai tekintélyére alapozva szándékosan megakadályozta a zenekamara létrejöttét, mivel tudta, hogy javaslatát a kormányzat ebben a formában nem fogja elfogadni, de ellent sem mondanak neki. Vázsonyiéval lényegében teljesen megegyezik Breuer János interpretációja, bár ő Gaál Endre közreműködését is tárgyalja. Harsányi László jóval tágabb kontextust vázol fel mind a különféle művészeti kamarákkal kapcsolatos kormányzati intézkedéseket, mind pedig a nem hivatalos lobbitevékenységet, illetve a sajtó információit és reakcióit vizsgálva. Gaál tevékenysége is szóba kerül nála, sőt egy másik lehetséges előzményét is megemlíti a kamaraterveknek.⁸⁹ Azt azonban, hogy Dohnányi tudatosan megakadályozta volna a zenekamara felállítását, egy korábbi publikációjában „városi legendá”-nak minősíti.⁹⁰ Az újabb megjelenésű monográfiában jelentősen árnyalja ezt a megfogalmazást, s a bizonytalansági pontokat hangsúlyozva nem foglal egyértelműen állást a „szabotázs” kérdésében. Dalos Anna is kritikusan áll a problémához, sőt a *Magyar Nemzet*ben megjelent, a Turul tervét támadó írás alapján megfogalmaz egy korábban sehol nem hangsúlyozott szempontot: szerinte Gaál „nem a zsidótörvények kíméletlen alkalmazását utasította el a Turul koncepciójában, hanem inkább magának – pontosabban Dohnányinak – vindikálta a jogot egy ilyen nagy jelentőségű tervezet kialakításához”.⁹¹ Mindezen feltételezéseket és interpretációkat a fentiek fényében a magam részéről a következőképp tudnám árnyalni, illetve kiegészíteni:

1. A Dohnányi-féle zenekamaraterv megszületésének fontos, sőt talán a legfontosabb motivációja az a korábban nem hangsúlyozott körülmény lehetett, hogy a Zeneművészeti Főiskola a kultuszminisztérium tanácsadó szerve, a Főiskola vezetője pedig az Országos Irodalmi és Művészeti Tanácsnak hivatalból tagja volt.⁹² Nemcsak Gaál Endre igazolóbizottsági vallomása hívja fel a figyelmet erre, de a beadvány (a helyben maradó példány) eredete, az aláíró személy funkciója (zeneakadémiai főigazgató) is utal rá, de még a sajtóban is olvasható, hogy Hóman Bálint „felkérésére” készült az anyag. Valószínű tehát, hogy a Főiskola vezetőjének a Turul tevékenységétől függetlenül is prezentálnia kellett volna valamiféle állásfogl-

89 Knébel Vladimir „felhívását” a Zenészsövetség Közgyűléséhez a *Muzsikus* című lapban (1938. április 4.), melyet azonban „bumfordi [...] előadásmódja miatt sem lehetett egészen komolyan venni”. Harsányi: *A fényből a sötétbe*, 191-192.

90 Harsányi: *Színház az egész kis világ*.

91 Dalos: i. m., 282.

92 Ld. „1934. évi IX. törvénycikk az Országos Irodalmi és Művészeti Tanácsról”. A törvény teljes szövegét ld. *Ezer év törvényei* online adatbázis: ><https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41> < (utolsó elérés: 2020. október 14.).

lást. Kérdés, hogy a gyakorlatban pontosan mit jelentett a tanácsadói szerep, azaz hogy „a tanács a kormány felhívására irodalmi és művészeti vonatkozású kérdések tekintetében véleményt mond és javaslatokat terjeszt elő”,⁹³ mindenesetre akadnak még olyan dokumentumok a zeneakadémiai iratanyagban, amelyekben Dohnányi, illetve a Zeneakadémia hasonlóképp hozzászólt egy-egy – természetesen sokkal kisebb horderejű – problémához.⁹⁴

2. A Turul Szövetség szerepe tehát sokkal általánosabban értendő, és bár nyilvánvalóan közvetlen hatással bírt a Dohnányi-féle zenekamara pozicionálására, biztosan nem egyszerűen a Karácsonyi-féle, 1938. júliusi beszéd (illetve a beszédben előadott terv) volt az, ami Dohnányit és a vele együtt gondolkodókat cselekvésre buzdította. Ha már az 1938. nyári eseményekhez kötjük: legalább ilyen jelentős mozzanat lehetett az az ominózus eset, amikor a Turul augusztus elején saját szakállára elkezdte összeírni a leendő színészkamarai tagokat. Sőt, valószínűleg még fontosabb volt magának a kamarai törvénynek a megjelenése, amiből a színházi zenészek problémája nyilvánvalóvá vált. Bár az ezzel kapcsolatos elégedetlenség csak decemberben kapott hangot a sajtóban, a bennfentesek számára valószínűleg a törvény megjelenése után rögtön szemet szúrhatott:

A csütörtöki nap [1938. december 6.] váratlan eseményt hozott a színészkamara ügyében: az Operaház társulata elhatározta, hogy távol tartja magát minden kamarai megmozdulástól és erről ma memorandumban értesíti a kultusz- és igazságügyminisztériumot. [...] Az Operaház teljes társulatát felvették a kamarába, mégis bizonyos elégedetlenség mutatkozott főleg a zenekar és kórus körében. A zenekart, a világhírű magyar filharmonikus gárdát, melyben híres szólisták, méltóságos urak és professzorok vannak, a segédszemélyzet csoportjába vették fel. [...] Csütörtök délelőtt a magánénekesek, délután pedig a teljes személyzet gyűlésezett a balett-teremben. Dr. Székelyhidy Ferenc örökös tag felszólalásában kiemelte, hogy el kell menni a hétfői kamarai gyűlésre, mert jobb, ha ott adnak kifejezést elégedetlenségüknek. Az Operaház társulata azonban úgy határozott, hogy távol marad a kamarai taggyűléstől. Egyben megtiltja, hogy az elektorlistán szereplő operai művészek a tisztséget elfogadják. Erről a határozatról értesítik az illetékes fórumokat és zenész-kamara felállítását kéri.⁹⁵

Nagyon lényegesnek tartom kiemelni, hogy a színházi zenészekkel kapcsolatos probléma az Opera zenekarának tagjait is érintette, azaz Dohnányi „saját” zenekarát, a Budapesti Filharmóniai Társaság muzsikusait. Számára ráadásul minden vezetői tisztség közül alighanem ez volt a legfontosabb: hogy őket védeni igyekezett, érdekükben gyorsan fellépett – nagyon is logikus. Ha hihetünk annyiban a Turul-szónoknak, hogy a filharmonikusok jelentős százaléka zsidó származású volt,

93 Uott

94 Pl.: Dohnányi magyar nyelvű hivatalos levele Hóman Bálint miniszternek „A gimnáziumi ének- és zenekartatásra vonatkozó miniszteri rendelet tárgyában”, 1940. május 2. Ld.: Gádor Ágnes-Szirányi Gábor (közr.): „Dohnányi Ernő iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában. II. rész: 1938. szeptember – 1944. június”. In: Sz. Farkas Márta (szerk.): *Dohnányi Évkönyv 2004*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2005, 389-426., ide: 407-408.

95 [szerző nélkül]: „Meglepfő fordulat a színészkamara ügyében. Az Operaház társulatának határozata a távolmaradás”. *Az Est* 29/268. (1938. december 10.), 8.

a színházi kamara 1939. eleji felállítása nem elsősorban azért lett volna rájuk nézve végzetes, mert „segédszemélyzet”-ként jelentek volna meg benne, hanem mert a zenekar működése szinte azon nyomban ellehetetlenült volna.

3. Gaál Endre korábbi munkája és a tervezet összeállításában való közreműködése az eddig feltételezetteknél véleményem szerint jelentősebb. Székfoglaló előadása egy hasonló szervezetről már 1937 szeptemberében elhangzott, jogi előadóként is működött a Zeneakadémián, s ha igazolóbizottsági tanúvallomásának hihetünk, már 1938 tavaszán – az első zsidótörvény május 29-én jelent meg, tehát elvileg még az előtt – intenzíven egyeztetett a kérdésről Dohnányival. Ebből úgy tűnik tehát, hogy Gaált nem egyszerűen „bevonták” az anyag kidolgozásába, hanem bizonyos értelemben kezdeményező szerepben volt. Igazolóbizottsági vallomása afelől sem hagy kétséget, hogy a maga részéről jelentős energiát fektetett a munkába. Kettejükön kívül azonban, mint elmondta, egy egész *team* dolgozott a tervezeten – nemcsak főiskolai kollégák, de Dohnányi egy nyilatkozatában még az operaigazgató Márkus Lászlóra is hivatkozik mint közreműködőre.⁹⁶ Az is lényeges, hogy bár több forrás is rendelkezésünkre áll a szöveg megszületésének rekonstrukciójához, ezek mindegyike gépirat, melyekben Dohnányi néhány kéziratos megjegyzése látható, azaz semmi sem bizonyítja, hogy a megfogalmazás az övé volna, sőt (mint Gaál a vallomásban említette: „intenciói szerint szövegeztem”). Ez választ adhat arra a tanulmány élén feltett kérdésre, hogy tudniillik Dohnányi miért nem említette védekezésékképp a zenekamara-ügyet: egyik oka ennek valószínűleg az volt, hogy bár a beadvány az ő nevében futott, a koncepció és a szöveg nem kizárólag, sőt nem elsősorban az ő munkájának az eredménye volt.

4. A rivalizálás szempontját, azaz hogy – Dalos Anna szavaival élve – Gaál maguknak „vindikálta a jogot” a zenekamara tervének összeállításához, bizonyos értelemben megalapozottnak érzem. Sőt kiegészíteném azzal, hogy Gaálnak valószínűleg komoly személyes érdekei is fűződtek a zenekamara létrejöttéhez. Mintha erről árulkodna legalábbis a kamara ügyvezetői és igazgatósági hivatalának leírása, s a kitétel: az igazgatósági tisztviselők „lehetőleg jogi képesítésű muzsikuskok” legyenek.⁹⁷ Aktivitását és képzettségét tekintve az sem kizárt, hogy esélyesnek tartotta magát az ügyvezető igazgatói posztra is. Dohnányiról ezzel kapcsolatban csupán a sajtó egy-egy – nyilván fenntartásokkal kezelendő – morzsája alapján lehetnek feltételezéseink: egy 1939. nyári cikk értesülése szerint a zenekamarai elnökség elnyerésével lemondana a Főiskola igazgatásáról,⁹⁸ egy 1941-es híradás egy épülő zenepalotát említ, melyben a Filharmóniai Társaság is helyet kapna. Nem elképzelhetetlen, hogy a Főiskola igazgatásába mind jobban belefáradva szívesen látta volna magát és szeretett zenekarát ilyen helyzetben.

96 [szerző nélkül]: „Dohnányi Ernő a magyar zenei élet nagy kérdéseiről”, *Magyar Nemzet* 2/74. (1939. március 31.), 13.

97 *Zenekamarai tervezet*, 1154/1938. sz., 381.

98 [szerző nélkül]: „Zenekamarát állít fel a kultuszminisztérium”, *Népszava* 67/177. (1939. augusztus 20.), 8.

5. Túl azonban a különböző személyes és egyéb szempontokon s azon, hogy Gaál a *Magyar Nemzet*ben valóban nem fejtette ki a kamarakoncepciók különbségeit a diszkrimináció tekintetében, tagadhatatlan a Dohnányi-féle tervezet minimum tartózkodónak mondható politikai állásfoglalása. Harsányi joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy sem a kísérlévében, sem a tervezetben nem szerepel a „zsidó” vagy az „izraelita” szó.⁹⁹ Fentebb szó esett arról is, hogy kétszer fordul elő a teljes anyagban a „nemzeti” jelző, a „keresztény” pedig egyszer sem. Megjelennek viszont olyan célzatos megfogalmazások – részben már idéztük is őket –, mint hogy „a zenei viszonyok hazánkban egészen speciálisak”, „zenei életünk [...] sem bírna el rázkódtatásokat”, „a meglevő viszonyokra építsünk”, a zenekamara „a lehetőségekhez képest” valósítsa meg a magyar zenekultúra célkitűzéseit és „régebbi működésében senkit indokolatlanul meggátolni nem kíván”.¹⁰⁰ S ha a zsidótörvényre utalás és a „számbeli túlsúly” elkerülésének célja valóban meg is jelenik a kísérlévében, a Színház- és Filmművészeti vagy a Sajtókamara leírásával összevetve rendkívül feltűnő a szóhasználat különbsége.

Bármilyen ellentmondásos és rafinált személyiségnek is tűnik Gaál Endre a magánlevelei vagy életútja alapján, azt nehéz volna elképzelni, hogy az 1945-ös igazolási eljárások meglehetősen kényes, sőt adott esetben veszélyes szituációjában olyan jelentős kockázatot vállalt volna, hogy a zenekamarai ügyet teljesen kiforgatva adta volna elő – főleg, hogy többen részt vettek a munkában, vagyis könnyen cáfolhatták volna mondandóját. Bátorságra vall, hogy a főiskolai igazoló bizottság által elmarasztalt Dohnányi nevét is felhozta, hisz ezzel tulajdonképpen őt is védte. A szövegben azonban a finom neheztelés is tetten érhető, például hogy a mentségül felhozható tervet „Dohnányi mint saját elaborátumát nyújtotta be” – ezzel voltaképpen kissé szemrehányást tesz Dohnányinak. Esetünkben márpedig ennek azért van jelentősége, mert bizonyítja, hogy Gaál őszintén vall, amikor a főiskolai zenekamara humánus szelleme mellett érvel.

6. Ez visszavezet kiinduló kérdésünkhöz, miszerint a Dohnányi neve alatt benyújtott tervezet valóban elsősorban abból a célból íródott-e, hogy a zenekamara ne jöjjön létre? Számíthattak-e összeállítói az adott jogi és politikai környezetben arra, hogy ezzel – ahogy Vázsonyi sugallja – egyszer s mindenkorra véget vetnek a kérdésnek, és sem ezt, sem a Turul tervét nem valósítják meg? A logikus válasz valószínűleg az, hogy nem. Egy Dohnányinál vagy Gaálnál politikai szempontból sokkal körültekintőbb és taktikusabb gondolkodó sem kalkulálhatott volna az időszak drámaian változó bel- és külpolitikai eseményeivel. A terv és a kísérlévé óvatos szövegéből, Gaál Endre *Magyar Nemzet*beli cikkéből úgy tűnik: inkább az elkerülés útját választották. Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy a Weiner által leírtak alaptalanok lennének – hiszen végső soron mégiscsak sikerült megakadályozni egy szélsőséges és pusztító helyzet létrejöttét, még akkor is, ha a köztes időben Dohnányi számíthatott (sőt: esetleg számított) is arra, hogy a kamara feláll, s a

99 Harsányi: *Színház az egész kis világ*

100 *Zenekamarai tervezet*, 375–376.

diszkrimináció bár „folyamatosan”, de megvalósul. Weiner ugyanis nem konkrétizálja, hogy Dohnányi mikor szabotálta el a zenekamarát. Vázsonyi (s az ő nyomában Breuer és Harsányi) úgy értelmezi, hogy maga a benyújtott terv volna a szabotázs. De nem lehetséges-e, hogy Weiner nem kifejezetten a terv szövegére értette, hanem az annak nyomán kibontakozó vita és a későbbi, évekre elhúzódó események nyomán állította? Vagyis például arra utalt, hogy az 1940 decemberében kihirdetett, a Színház- és Filmművészeti Kamarák különválasztásáról szóló XIX. törvénycikknek, miszerint „felhatalmaztatik a vallás- és közoktatásügyi miniszter, hogy az 1938:XV. tc. 2. és 3. §-aiban foglalt rendelkezések alapján [...] zenekamara [...] részére összefoglaló szerv felállításáról és szervezetének megállapításáról [...] rendeletben gondoskodjék”,¹⁰¹ semmilyen következménye nem lett. Ezen a ponton a mind jobban kiábránduló Dohnányi valószínűleg már kifejezetten ellenállt, vagy legalábbis áthatolhatatlan passzivitásba burkolózott. Fontos körülmény, hogy 1941 tavaszán, amikor a törvények értelmében többek közt Faragó Györgyöt, egyik legkedvesebb és legtehetségesebb volt tanítványát is el kellett bocsátania a Zeneakadémiáról, végzetesen összeszólalkozott Hómannal, akivel korábban pedig tagadhatatlanul jó kapcsolatot ápolt.¹⁰² A Zeneművészeti Főiskola főigazgatói posztjáról ennek nyomán lemondva, innentől fogva biztosan nem volt módja a Minisztériummal való bármilyen együttműködésre.

Mindezt egybevetve úgy tűnik tehát, hogy Dohnányi – Weiner Leó állításának megfelelően – valóban „elszabotálta” a zenekamara létrehozását. Nem akkor, nem úgy és valószínűleg nem is olyan határozott kezdeti szembenállással, ahogy Weiner homályos utalása alapján az utókor sejthette. De a források tágabb körének vizsgálata nyomán meglehetősen bizonyossággal kijelenthető: zenekamara valóban elsősorban neki köszönhetően (egy ponton túl: az ő passzív rezisztenciája miatt) nem jött létre – s ezzel minden bizonnyal jelentős szolgálatot tett a magyar zeneéletnek.

101 „1940. évi XIX. törvénycikk indokolása művészeti kamarák felállításáról és szervezetük megállapításáról”. A törvény teljes szövegét ld. *Ezer év törvényei* online adatbázis: ><https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000019.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1940%2520XIX> < (utolsó elérés: 2020. október 14.).

102 Vázsonyi: i. m., 252.

abstract